

Rederinnenenes tidsalder

- borgerskapets kvinner i Arendal på 1700-tallet

Anne Tone Aanby og Håkon Haugland

I andre halvpart av 1700-tallet satte kvinnene så sterke spor etter seg i Arendals næringsliv at byens historie ble preget av kvinnestyrte handels- hus. Hvem var disse kvinnene, hvilke formelle rettigheter hadde de – og hvordan styrte de sine handelshus? Dette er spørsmål vi ønsker å gi svar på i denne artikkelen. Ved å rette søke lyset mot to sentrale kvin- ner, Ellen Jakobsdatter (1686-1769) og hennes datter Cathrine Elisabeth Dedekam (1725-1799) får vi et sjeldent innblikk i kvinne- styre i Arendal bys første fase. I perioden 1728 til 1799 styrte de to kvinnene som enker et av byens mektigste handelshus.

I 1723 fikk Arendal kjøpstadsrettigheter, og i den nye byen vokste det fram en sterk borgerklasse som markerte sine rettigheter i forhold til omlandet. Det var ingen tilfældighet at Arendal fikk løst sine band fra Kristiansand på dette tidspunktet. Arendal tolldistrikt var allerede før 1723 kjent for sine rike ressurser med jernforekomster, tømmer, fossefall - og ikke minst den verdifulle eikelasta. På 1600-tallet var det utenlandske kjøpmenn, hovedsakelig hollendere, som seilte opp mot norskekysten og hentet ut tømmer med egne skuter. Mellom Nedeneskysten og Danmark foregikk også en lovlig handel med tømmer fra norske skogeiere i bytte med danske landbruksprodukter etter gamle rettigheter, kalt Nedenesprivilegiene.¹ Arendal lå vendt mot havet, og like utenfor skjærgården lå Nord-Europas viktigste handelsvei; skipsleia. Handel, oppankring i ventehavn, gjestgiverier, proviantering av skutene, losing og fortolling ble ivaretatt i uthavnene Revesand på Tromøy, Gjessøy, Havsøy og Merdø, som omkranser havne- bassenget Merdøfjorden. Her ankret seilskutene opp for å vente på bedre vindforhold, og her var det mulig med «inn- og utseiling for alle Vinde» - eller å kjøpe tjenester i uthavna Merdø, der det var god havn. Men siden ble kystskogen nærmest uthogd, og tømmeret fra skogene i opplandet til Arendal og jernmalm fra det rike «Arendalsfeltet» fikk økt etterspørsel og større verdi på et europeisk marked. Dermed ble havnepartiet i munningen av det mektige Arendalsvassdraget viktigere.

Utsnitt av «Arendal sett fra
Feierheien», akvarell av Mogens Moe
1826. I privat eie. Fra Arendals Byes
Historie 1998, omslagsbilde.

«Situations Carte over Arendahls Bye med omkringliggende Egn ...» Tegnet i 1788 av Mosing og W. Tangen. Kartet viser ankerplasser avmerket med anker i Merdøfjorden, på innsida av Merdø, utenfor Revesand og Sandvigen.

Uthavnsmiljøet rundt Merdøfjorden

En kjent og dominerende slekt i uthavnsmiljøet var Ellefsenfamilien på Havsøya. Ellef Gunleiksen var gift med Inger Thommesdatter fra Merdø. Vi skal følge slekta til deres sønn Peder, gift med Hilleborg, datter av Mogens Lofstad på Tromøy med store eiendommer i Arendals oppland. Deres sønn Søren Pedersen (d. 1728) giftet seg med Ellen, datter av Jacob Christophersen på Havsøy.² Dermed var det etablert et familienettverk i uthavnsområdet som var viktige næringsaktører i ei tid med økonomisk oppgang. Men statens politikk var å fremme byvekst, og det var primært borgerne i byene som skulle drive handel. På Agder var Kristiansand kjøpstaden fra 1641. Borgerrullene for Kristiansand viser at kaptein og reder, Ellef Gunleiksen på Havsøy, hadde borgerskapet i orden.³ På midten av 1600-tallet ble han bøtelagt fordi han ikke flyttet til kjøpstaden Kristiansand. Han betalte bota, men flyttet ikke. Enka, Inger Thomasdatter, fortsatte handelen og skipsfarten på Havsøy sammen med sønnene sine. Sønnene førte familiens skip og sto formelt oppført som borgere av Kristiansand. De var heller ikke ubetydelige næringsaktører i perioden da Arendal søkte om kjøpstadsrettigheter. De var skipper, seilte med trelast og hadde store eiendommer og sagbruk i nærheten av Arendal. I 1688 ga kongen ordre om at borgere i ladestedene og på landsbygda skulle rive husene sine og flytte til Kristiansand, ellers ville de ikke nyte godt av byens privilegier. I praksis betydde dette at de ikke kunne importere fra utlandet, dvs. utenfor helstaten Danmark-Norge. Thomas Ellefsen hadde flyttet til Sandviga og så til Arendal, men ble tvunget til å flytte til Kristiansand i 1689. Allerede året etter tillot myndighetene likevel at han kunne vende tilbake til Arendal, men måtte ha borgerskap i Kristiansand.⁴ Bakgrunnen for myndighetenes retrett

var at de måtte anerkjenne allmuens rett til å handle direkte med utenlandske skipper i et visst antall dager, kalt liggedagsordningen. Nedenes-privilegiene med allmuens rett til å drive handel og skutefart på Danmark, ble også stadfestet i 1688. I denne kampen hadde utenbys borgere og allmuen i Nedenes stått sammen og seiret. Den statlige innrømmelsen var enkel og bygd på erkjennelsen av at man ikke kunne flytte et vassdrag. Dessuten ville økt tømmerhandel fra utenbys borgere og allmuen gi økte tollinntekter til staten.⁵

Fra uthavn til «innhavn»

Ifølge Frithjof Foss var trolig Ellef Gunleiksens barnebarn, Søren Pedersen, skipper på egen skute før han slo seg på trelasthandel og kjøpmannskap.⁶ Søren hadde skogeiendom inntil Nidelva, han eide bl.a. deler av Gjerustad i Åmli og Sparsås i Froland, samt Østre Færvig på Tromøya. Han eide også Råna sag ved Arendal og hadde part i Rykene-saga i tillegg til skipskran i Kolbjørnsvik.⁷

I 1722 flyttet Søren Pedersen og Ellen Jacobsdatter med sin familie til Friholmen i Arendals innhavn, som fra 1723 var strategisk plassert midt i havnebassenget i den nye kjøpstaden. Dette kan neppe ha vært tilfeldig, for huset hadde Ellefsenfamilien allerede sikret seg på slutten av 1600-tallet. I Arendalsfjorden lå de nye mulighetene. Moser av tømmer fra Asdal Bom ble fløtet ut gjennom Hisøystømmen og lastet om bord i skutene.⁸ Jernmalm ble kjørt med hester fra gruvene i Øyestad til Biestø, Klodeborg, Gårdalen i Øyestad eller til Malmbyrgga i Arendal for å fraktes med skuter til jernverk østover. Det var kontroll over disse ressursene - og frakter på egne seilskuter ut til de viktige markedene det hele dreide seg om. Søren Pedersens familienettverk hadde i flere tiår bygd seg opp nettopp på skogeiendom, trelasthandel, sagbruk, gruver og parter i skuter som de selv seilte. Da Arendal fikk bystatus, var familien de nye borgerne i byen med et godt utgangspunkt for å skaffe seg sterk kontroll over ressursene i området. Gammelt samhold med allmuen skulle nå rakne.

Ellen Jacobsdatter, skipperenke, mor og «forretningsgeni»

Ellen og Søren hadde flere barn, men da de flyttet til Friholmen var eldste datter Hilleborg 17 år. Yngste datter Cathrine Elisabeth ble født på Friholmen bare tre år før faren Søren døde. En eldre bror, Jacob Sørensen Dund, hørte også med i familiedramaet som etter hvert skulle utspille seg.

Da Søren døde i 1728, overtok Ellen all virksomhet. Hun var da 34 år gammel, men tydeligvis godt skolert. Som skipperkone var hun

Utsnitt fra kartet på forgående side for å markere «uthavnsbassenget innenfor Gjessøy, Merdø og Havsøy» og «Innhavnområdet rundt Arendal» ved utløpet av det mektige Arendalsvassdraget.

familiens overhode så lenge mannen var fraværende til sjøs. Slik var det for de fleste kystkvinnene, og slik hadde bl.a. hennes svigermor Inger fungert. Å forholde seg til sjøfolk fra andre nasjoner – å forstå fremmede språk og handel - var trolig helt naturlig for kvinnene i uthavnmiljøene. Kvinner som forvaltet familieøkonomien måtte også ha innsikt i økonomi og lovverk. Frithjof Foss beskriver Ellen Jacobsdatter slik: «Hun lagde for Dagen et saa stort Forretningsgeni, at hun i fjorten Aar formaaede at holde Mandens store Virksomhet vedlige, saa vidt man kan se alene assistert af sin Krambodkarl Christen Knudsen Drostrup, der forlod hende i 1735, og som i det følgende Aar beskikkede hende i Anledning af en Dissents om deres Mellemværende.»⁹ Foss skriver også at samtidige kilder skildret Ellen som «... en klog, men dertil intrigant Kone». Dette utsagnet skal ha blitt uttalt i forbindelse med eldste datter Hilleborgs skilsmisse fra oberst Peder Colbjørnsen på Fredrikshald. Forholdene rundt skilsmissen ble riktignok aldri helt avklart. I ettertid hvilte det «et Slør over» den.¹⁰ Også i dag kan dette familieforholdet og skilsmissen virke uklart. Men Foss forteller at Ellen Jacobsdatter hadde tatt inn i sitt hushold den aldrende Anne Cathrine, enke etter oberstløytnanten på Fredrikshald, men så gift med Niels Stub. Før Anne Cathrine døde, testamenterte hun sin formue til Peder Colbjørnsen, noe som familien Stub selvsagt ikke likte. Følgende drama ble da utspilt: Hilleborg ble skjenket full i søt karveakevitt og lagt til sengs. Da hun var i sterk rus, merket hun ikke at de hadde lagt en mannsperson ved siden av henne – og at de så tilkalte hennes mann Peder. Ifølge Foss skal han ikke ha ønsket noen skilsmisse, men under forhørene kom disse hendelsene fram og gjorde at «... en

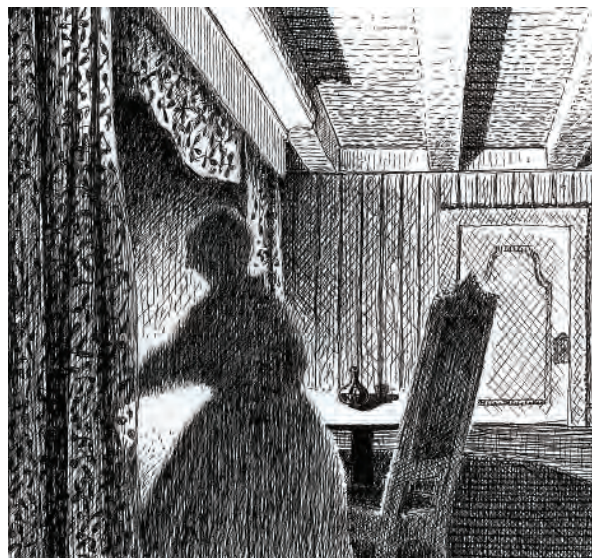
«Arendal sett fra Feierheien», akvarell av Mogens Moe 1826. I privat eie. Fra Arendals Byes Historie 1998, omslagsbilde.

Skilsmisse maatte finde Sted.» Hilleborg, «der ansaa sin Moder for en stor Del at have Skyld i hendes Skilsmisse, ved Moderens Begravelse indfandt sig i Sørgehuset uden at være iført den dybe Sørgedragt, som den Tids Skik udkrævede.»¹¹ Med andre ord må den unge Hilleborg ha følt seg utnyttet av sin mor. Og det skulle ikke stoppe med dette.

Tømmerhandel og skutefart

Men la oss først se hvordan Ellen Jacobsdatter sikret - og utviklet handelshuset på Friholmen. I området der Fiskebrygga ligger i dag, hadde hun sjøbod der varer fra skutene ble tatt inn og omsatt. I 1735 er det oppgitt at hun hadde skipene *Providentia*, *Solon* og *Severenius*. Ekspartvaren ut var hovedsakelig tømmer. Fra gården Gjerustad i Åmli hadde Søren i året 1721 fått 4 tylfter kantskåret furulast som trolig var en del av trelasta han utførte på egen skute. Bonden på Gjerustad kom i gjeld til Søren med 116 rd og tok opp lån for å betale tilbake. Han klarte imidlertid ikke å innfri lånet, og i 1724 henvendte han seg til «Madam Elen, Søren Pedersøns i Arendal.» Dette var altså fire år før Ellen ble enke, og vi ser at hun allerede da tok selvstendige forretningsavgjørelser. Hun stilte nemlig harde betingelser for lån til bonden i Åmli. Et skogstykke ble pantsatt, og Salve Gjerustad fikk verken hogge tømmer eller slå høy på eiendommen. Salve klarte ikke å innfri dette lånet heller, og i 1743 ble det inngått ny avtale der han måtte forplikte seg til å levere et stort parti last hvert år. Denne avtalen ble for vanskelig, og det hele endte med at Ellens sønn Jacob siden solgte pantet i Gjerustad som han overtok som farsarv - til naboen på Gjerustad.¹² Men Ellens forretningsstrategi var klar, og gir oss et frampek mot det som siden skulle bli storkonflikt og endte i bondeopprør. Skogbønder kom i gjeld til arendalsborgerne som pantsatte gårder og skogstykker for å sikre seg kontroll over tømmertilgangen.

Sengetid hos Ellen salig Søren Pedersen, ca. 1760. Tegning av Christian Poppe 1957. Fra Arendals Byes Historie 1998, s. 125.

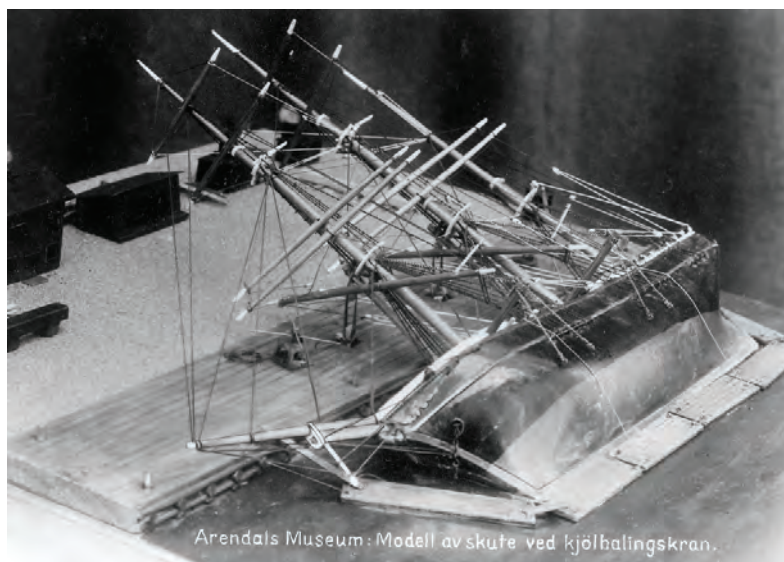
Kampen om privilegier til skipskran- og kjølhalingsbrygger

Ellen Jacobsdatters handtering av Kolbjørnsvik Kran er også et eksempel på hennes forretningsstrategi. Slik det går fram av Arendal Byes historie, drev Søren Pedersen Krana i Kolbjørnsvik, i dag kalt Lassens kran. Å vedlikeholde seilskutene var viktig for et handelshus i vekst. Mindre reparasjoner og vedlikeholdsarbeid av seilskutene ble foretatt der det falt seg. Større seilskuter hadde som regel en tømmermann blant mannskapet.

Men til store reparasjoner under vannlinja trengte en spesialutstyr. Da krenge en gjerne skuta, kalt å kjølhale, slik at kjølen ble liggende tørr. Den begrodde bunnen ble oppvarma og tørka med åpen varme av skips-tømmermenn som arbeidet fra flåter fortøyd langs skipssida. Ødelagte hudplanker ble skiftet, og skroget kalfatret, dvs. natene ble rensset og fylt med ny stry og bek. Mens skutesiden var varm, ble også skroget smurt på nytt med varm tjære. Disse brannfarlige arbeidsoperasjonene var trolig en viktig årsak til at myndighetene ville ha arbeidet utført av fagfolk i kontrollerte former. Reparasjon og havarivirksomhet skulle av den grunn ligge ved byene, men i god avstand fra trehusbebyggelsen. Staten fordelte gjerne privilegiene slik at hver skipskran fikk en form for sirkumferens, dvs. et område der de skulle ha enerett til å drive virksomheten.

Skipskran, bradbenk, brannbenk eller kranbenk som det også ble kalt, var et byggverk hvor havarte skip ble reparert og gamle skip fikk overhaling eller ble bygd om.

For å drive en slik skipskran, måtte en helt fra 1630 ha privilegiebrev. Dermed var kraneierne også under statlig kontroll. Myndighetene ønsket dette ut fra flere hensyn. Først og fremst for å sikre kvalitet og et godt fagarbeid, det skulle være faglærte skipsbyggmestre ved krana - noe som var nødvendig både ut fra et militært og et handelspolitisk hensyn. Hvis orlogsfartøyene ikke fikk nødvendig oppfølging, ville det kunne svekke rikets militære slagkraft, og hvis handelsskipene ikke fikk foretatt nødvendige reparasjoner, ville det svekke handelen med utlandet. Å oppmuntre til skipsbygging, skipsfart, handel og eksport var en politisk målsetting innenfor datidens merkantilistiske tankegang. I tillegg var skipskrana et viktig skatteobjekt, og skulle derfor holdes innen en borgerlig kontrollert næring. Selve arbeidet med kjølhaling og kalfatring var så

Modell av kjølhalingsskran, utstilt på Arendals Museum.

spesialisert og krevde så mye utstyr og kapital, at det lå til rette for å være ei borgerlig næring med statlig kontroll.¹³

For å få privilegiebrev på kranen i Kolbjørnsvik, fikk Ellen Jacobsdatter bytingsretten i Arendal til å gi henne en offentlig attest på at kranbryggen egnet seg til å reparere skip. Alle som ble tatt inn som vitner i saken, arbeidet i hennes tjeneste. En av dem var skipsbygg- og kranmesteren Thomas Pedersen. For retten forklarte han at kranbrygga var over femti år gammel, og at den nå hadde to kraner. Han forklarte også at han hadde vært med på å reparere det store skipet *Dronningen*, som tilhørte Det kongelige Asiatiske Compagnie i København, ved Ellen Jacobsdatters kran i 1740. Han la dessuten til at det ikke fantes så gode kranbrygger noe annet sted i arendalsdistriktet. Faktisk kjente han bare til en annen, nemlig den i Kittelsbukt, og den mente han var i for dårlig stand. Ifølge ham skal *Dronningen* skal ha lagt til i Kittelsbukt først da den trengte reparasjoner i 1740, men kom til Kolbjørnsvik etterpå fordi det ikke var mulig å reparere skipet i Kittelsbukt. Denne delen av forklaringen ble retten imidlertid bedt om å se bort fra, siden det ikke skulle føres vitnemål om andres eiendom uten at de var til stede. Ellen Jacobsdatter fikk likevel den bytingsattesten som hun trengte. Denne la hun ved søknaden om privilegier som hun sendte til kongen, og det var denne søknaden hun fikk innvilget i 1744.¹⁴

For å få kranprivilegiene, hadde Ellen Jacobsdatter altså brukt

Jean Neuwerths prospekt over Arendal ca. 1750. Vi aner Kolbjørnsvik Kran med master som stikker opp i front av prospektet. AAM.B.0149

bytingsretten og hennes egne ansatte til å gi hennes kran en god attest og sette Kittelsbukt kran i et dårlig lys. Her hadde hun imidlertid forregnet seg. Etter å ha hørt om møtet i bytingsretten, klagde eieren, Syvert Pedersen Dypvåg, til stiftamtmanden i Kristiansand. Han var fornærmet over påstandene som hadde blitt framsatt, og hevdet at hans kran var i god stand. Han søkte derfor om å få privilegier på sin kran slik Ellen Jacobsdatter hadde fått i Kolbjørnsvik. Søknaden hans ble innvilget av kongen i november 1744, blant annet etter støtte fra stiftamtmanden, som hadde innrømmet at han ikke var klar over at det eksisterte ei kran i Kittelsbukt da han hadde gått inn for Ellen Jacobsdatters søknad.¹⁵ Privilegeringen av Kittelsbukt kran innebar at eneretten Ellen Jacobsdatter hadde fått på å kjølhale skip i Arendal tolldistrikt de neste 30 årene, måtte deles med Kittelsbukt kran.

Til kamp mot egen slektskrets

Ti år senere havnet Ellen Jacobsdatter i en ny konflikt om kranprivilegier. Denne gangen gikk hun hardt ut og stevnet Jacob von der Wida Geelmuyden (1704-1768) i Grimstad for retten da hun mente han hadde forbrutt seg mot hennes monopol på kjølhaling og reparasjon av skip i Arendal tolldistrikt.¹⁶ Å stevne Geelmuyden for retten, viser hvor sterk hun følte hennes posisjon i Arendal var. Geelmuyden var tidligere handelsmann og kolonisor på Grønland og etter hvert en rutineret embetsmann. Han hadde først vært i København som kontrollør av skip til Norge, deretter som mønstringsskriver i Kristiansand sjødistrikt. En tid var han også konstituert byfogd i Arendal og Risør.¹⁷ Geelmuyden giftet seg med Anna Ankermann 1724-1794 og fikk dermed innpass i familien Friis på Landvik, som eide store deler av gården Skaregrøm - med Odden i Grimstad. Her rører vi nok ved et vanskelig punkt. Christen Ellefsen fra Havsøya, svoger til Ellen, var nemlig handelsmann og borger – og gift med Karen Friis! Hun utfordret dermed egen slektskrets. Geelmuyden hadde kjøpt deler av Skaregrøm i 1738, og han realiserte pantsatt gods i 1753. Året etter stevnet altså Ellen han for retten, men da hadde Geelmuyden krevd befaring på gården Skaregrøm.¹⁸ Årsaken til at Ellen Jacobsdatter tok ut stevning mot Geelmuyden, var at han på vårparten i 1754 hadde latt reparere og kjølhale skipet *Grønstad* på Odden og for at han hadde anlagt kjølhalingsskran og skaffet utstyr som skulle til for å reparere skip. Innkalte vitner bekreftet dette, men de kunne også fortelle at det var hans svigerfar som satte opp skipskran før Ellen Jacobsdatter hadde fått sitt privilegiebrev. Vitnene hevdet også at Geelmuyden, eller hans svigermor, hadde hatt part i skutene som ble reparert.¹⁹ Annas far var Lorentz Corneliussen Ankermann, i skattemanntall fra 1743 er han oppført som utenbys

borger – og skipper. Retten godtok forklaringen fra vitnene og slo fast at Geelmuyden ikke hadde anlagt noe reparasjonsverft, og at han kun hadde reparert egne skip ved egen brygge. Han ble derfor kjent fri for alle anklager om brudd på kranprivilegiene.²⁰

Saksframlegg, vitneutsagn og endelig dom kan i ettertid synes merkelig. Geelmuyden møtte ikke selv i retten, men leverte en skriftlig forklaring til retten som ikke er bevart. Flere forhold ble heller ikke nevnt. Blant annet ble ikke havaristen *Gustavus* fra Sverige trukket fram. Denne skuta kom ut i hardt vær i vinterstormene 1747, og trengte reparasjon for å seile videre. Loser entret skuta utenfor Tromlingene, ifølge vitneutsagn ca. to mil fra land. Det var to losere om bord denne natta, og skipet ble ikke tatt inn til nærmeste havarikran i Kolbjørnsvik, men til Grimstad. Her ble skuta liggende i flere måneder mens det ble anvendt «flid og bekostning» for å sette det i stand til å fortsette sjøreisen mot London.²¹ Om bord på denne skuta var den svenske vitenskapsmannen Pehr Kalm. Han skrev dagbok som siden ble publisert i 1753.²² Hadde reparasjonen av *Gustavus* blitt lagt frem for retten, hadde Ellen Jacobsdatter kanskje vunnet fram, for her dreide det seg om en skute Geelmuyden selv ikke eide.

Ellen Jacobsdatter fikk altså ikke stoppet Geelmuydens kran, men i vår sammenheng er det viktig å legge merke til hennes aggressive forretningsstrategi. En mulig årsak til at hun ikke helt vant fram i Grimstad, kan være myndighetenes noe mer liberale politikk rundt 1750. Da var det en økende skepsis til å begrense næringsfriheten. Riksadvokat og senere statsminister Henrik Stampe la grunnlaget for større næringsfrihet og strenge privilegier må ha falt inn under dette.²³ Kan hende er dette et eksempel på at myndighetene utstedte lover og forordninger, men at de ble handhevd på en noe mer lempelig måte. Kildene forteller imidlertid ikke om at partene skal ha drevet noen lobbyvirksomhet i København for sin sak.

La oss også nevne Pontoppidans norgeshistorie fra 1752 der han legger stor vekt på kvinnes sterke stilling i arendalsregionen og skriver om kvinneværende gårder der mennene var ambulerende skipsbyggere.²⁴ Sterke og selvstendige kvinner i Arendal tolldistrikt, som Grimstad var en del av, ble med andre ord verdsatt i samtida. Det var neppe fordi Madam Ellen var kvinne at retten ikke ga henne fullt medhold i saken mot Geelmuyden.

Kjølhaling på Odden i 1902. Utsnitt av prospektkort, opprinnelig et Wilse-foto. AAA.PA-2412.1.1256

Ellen Jacobsdatters favorisering av yngste datter

I *Arendals Byes Historie* gir Foss et sjeldent innblikk i en 1700-talls kvinnes forhold til sine barn bl.a. ved å gjengi brevveksling mellom Ellen Jacobsdatter, sønnen Jacob Sørensen Dund og svigersønnen Christian Toldorph, Hilleborgs andre ektemann.²⁵ Foranledningen for dette var giftemålet mellom yngste datter Cathrine Elisabeth (1725-1799) på 17 år og den 26 år eldre enkemannen Anders Andersen Dedekam d.y. (1699-1777) i 1743. Dette ekteskapet falt tydeligvis i smak for Ellen Jacobsdatter. Allerede det året de giftet seg, flyttet Dedekam inn i svigermorens bolig på Friholmen. Foss omtaler Dedekam slik: Ved giftemålet var han allerede en tilårskommen enkemann. Han var tidligere sjømann, men var blitt skipper på egen skute ved å gifte seg med Aasille Johnsdatter som var av formuende slekt i Neskilen. Etter de opplysninger som fantes om Dedekam, får en uvillkårlig et inntrykk av ham som en ærgjerrig mann som ønsket forbindelse med byens rikeste. «Lykken var ham gunstig, og han maa vistnok have besiddet ydre Fortrin, siden han som Enkemand og i en Alder af 44 Aar opnaaede at vinde den attenaarige Pige og tilmed hendes aristokratiske og myndige Moder.»²⁶ Klarere kan det neppe sies. Foss tillegger også Dedekam at han ikke «har taalt Medgang», han var hensynsløs, bydende og utviste «Herskeraand». Han var hjelpsom mot sine venner, men en streng kreditor mot «hvem han havde Noget udestaaende». Han var en rik mann og ble etter hvert byens største skatteyder. Foss skriver også at han visstnok var en kjærlig familiefar, og kjæle-navnet «Høna» som han ga sin hustru «tyder paa det gode Forhold, der har existeret mellem Ægtefolkene».

Men tilbake til året 1743 og brev til:

Allerhøistærede og Elskeligste Moder Madame Ellen sa. Søren Pedersens», forfattet av P. Heegaard på vegne hennes sønn Jacob og svigersønnen Christian Toldorph.²⁷

I brevet rettet de to søkelys mot at Anders Dedekam hadde flyttet inn med «Person, Børn og Familie udi Hierte Moders Huus». Forsto hun konsekvensene av dette? Hvem var det nå hun ville bruke som fullmektig for handelshus og gårdsbruk? Når hun ønsket å trekke seg tilbake, hvordan skulle dette da skje når Dedekam allerede hadde flyttet inn? Ville det ikke være «Christligt og Billigt» å sette opp en lovlig spesifikasjon over «Midler og Effecter» med navn og verdi? De ønsket «Gjensvar herpaa tegnet», og det fikk de. Hun hadde ikke ventet at de ville bekymre seg over «hvorledes og paa hvad Maade» Dedekam hadde flyttet inn i hennes hus. «Dog til behagelig Efterretning besvares». Men behagelig kan neppe svaret ha vært. Ellen skriver at hun selv ville styre sitt handelshus

*... saa længe den almægtigste Gud giver mig Helsen og Sundhed samt saa sund Fornuft, at ingen Ræt med skillig føye skal kunne dømme mig fra Fornuft og Forstand, agter jeg selv min Handel og Huusholdning at forestaa ...*²⁸

Hun påpekte også at hennes og Dedekams handel var klart adskilt, og at han betalte for kost og losji for seg og familien. Dedekam skulle også assistere henne i «udenrigs Correspondance». Det samme tilbud hadde sønnen Jacob fått, men avslått. Og hun presiserte at den samme Jacob vel burde ha hjulpet henne i hennes enkestand, men istedenfor måtte hun i all hast hjelpe han med hus og hjem – og holde kreditorene på avstand, ja til og med fremmede kreditorer hadde hun akkordert med. Og siden han hadde bodd hjemme, burde både han og svigersønnen skjønne hennes vanskeligheter med å beregne verdi av trelast som ble «sønderbrudt udi Fosser» – og trelast som ble liggende til forråtnelse ved elva og noen steder endte som synketømmer som av «Tyvehaand bliver berøved». Og hvor stor skade ble hun ikke påført da «Bommene udgik». Alt var umulig å beregne, dessuten var det ingen lov som påla henne en slik spesifikasjon som de krevde, heller ikke regnskap over hennes husholdning. Ja, slik svarte «Deres Hulde Moder» E. S. P's i januar 1743 – forfattet av B. P. Dyrhuus.

Rykenefossen med privilegert sag der arendalsborgerne hadde parter på 1700-tallet.

Utsnitt av foto AAA.PA-2296.1.1.019

Kvinneres rettigheter på 1700-tallet

Ellen Jacobsdatter ga tydelig til kjenne at hun styrte eget handelshus og egen husholdning slik hun selv ville. Ja, så lenge Gud ga henne god helse og sunn fornuft – og så lenge loven ga henne rett til dette. Men hvilke rettigheter hadde egentlig hun og hennes samtidige kvinner til å drive med handel eller annen næringsvirksomhet?

Lovverket i 1700-tallets Danmark-Norge definerte i utgangspunktet alle kvinner som umyndige.²⁹ Det vil si at de var underlagt sine fedre frem til de ble gift, og under sine menn etter de ble gift. Videre vil det si at de ikke hadde lov til å eie fast eiendom selv, eller inngå kontrakter om kjøp og salg av eiendom uten verge. Lovverket skilte imidlertid også mellom ugifte og gifte kvinner på den ene siden og enker på den andre. Gifte og ugifte kvinner ble sett på som umyndige medlemmer av sin fars eller manns hushold, på linje med barn og menn under 25 år som bodde hjemme. Som umyndige hadde de ikke lov til å eie fast eiendom, disponere arv eller varebeholdning på egen hånd, eller selge eller sette eiendommer i pant. De hadde heller ikke anledning til å ta borgerskap, noe som egentlig

var en forutsetning for å kunne drive med handel og håndverk i byene. For å kunne gjøre det, måtte en være over 25 år og myndig. Siden det kun var menn over 25 år som ble betraktet som myndige, vil det si at borgerskap var forbeholdt menn. Det fantes imidlertid noen unntak. Visse varer kunne selges på visse måter uten borgerskap. Det var dessuten mulig for gifte kvinner å drive med handel eller håndverk om de søkte kongen eller byens magistrat, det vil si byens øverste politiske og administrative ledelse, om en særskilt tillatelse. Men som Hilde Sandvik har vist, hadde gifte og ugifte kvinner anledning til å inngå visse rettslig bindende kontrakter, som ekteskap, men også avtaler om arbeid, kjøp, salg, lån eller leie. De kunne altså inngå leiekontrakter, og de kunne inngå arbeidskontrakter.

Sandvik har også vist at både gifte og ugifte kvinner inngikk avtaler om gjeld, kreditt og mellomhandler på sine menns vegne, selv om dette egentlig var å regne som ulovlige kontrakter, og derfor kunne annulleres. I praksis ble altså avtalene som de gifte kvinnene inngikk, sett på som gyldige. Sandvik ser det i sammenheng med hele den husholdsbaserte næringsstrukturen på 1700-tallet. Hver kjøpmann og håndverker var leder for et hushold. Husholdet utgjorde en bedrift der også husfarens ektefelle, deres barn, eventuelle læresvenner, tjenestefolk og fullmektige inngikk. Selv om det var husfaren som eide bedriften og hadde borgerbrevet som gav ham retten til å drive virksomheten, ble virksomheten drevet sammen med resten av husholdet. Ektefellen og eventuelle sønner over 25 år som bodde hjemme, hadde dessuten anledning til å gjøre avtaler på vegne av virksomheten eller fellesboet så lenge det skjedde med mannens samtykke eller boets felles nytte. Det er i en slik sammenheng vi kan se avtalen Ellen Jacobsdatter inngikk med bonden Søren Gjerustad i Åmli i 1724. Ellen inngikk avtalen selv som gift kvinne på handelshusets vegne. Som vi har sett, tok hun over hele handelshuset etter

«Partie ved Fiskebryggen før Branden 1840». Dedekams sjøbod – og våningshus med flat kvist til høyre. Akvarell av N.C. Thomassen 1871 etter eldre tegninger. Fra Arendals Byes Historie 1998, s. 134

sin manns død fire år senere. Men hvilke rettigheter hadde hun til å drive med handel som enke?

I lovverket ble enker sett på som nesten myndige. Enker hadde lov til å inngå økonomiske kontrakter, de hadde lov til å disponere egen eiendom og til en viss grad over barnas arv. Enkene hadde også anledning til å ta over næringsvirksomheten til sin ektemann på hans borgerbrev, enten for et bestemt tidsrom etter hans død eller frem til hun fant en annen ektemann, eller på ubestemt tid. I håndverkslaugene gikk slike enkebestemmelser tilbake til middelalderen, men utover i tidlig moderne tid ble bestemmelsene om enkene også gjort gjeldende når det gjaldt handel.³⁰ Når Ellen Jacobsdatter drev handelshuset videre etter sin mann Søren Pedersens død på hans borgerbrev, var hun altså i sin fulle rett til å gjøre det. Hun var dessuten ikke alene om det i Arendal i siste halvdel av 1700-tallet.

Arendals kvinnestyrte handelshus

Borgerskapet i Arendal var en elite som er interessant i nasjonal sammenheng. Arendal var landets viktigste sjøfartsby, og de store handelshusene dominerte. På slutten av 1700-talet var hele sju av de tolv største handelshusene styrt av kvinner.³¹ Som enker hadde de, som vi har sett, formell rett til å styre handelshusene. Men det spesielle i denne sammenhengen er at de var mange, og at kvinnene også var de reelle lederne. De skrev selv under på dokumenter.³² I *Arendals Byes Historie* viser Frithjof Foss at disse kvinnene brukte makta si. De overlot ikke ansvaret for handelshusa til en sønn. De lot seg heller ikke friste med et raskt gjengifte for å få en ny leder inn i firmaet. Nei, madammene styrte sine hus selv, ofte med hjelp av en fullmektig. Og de gjorde det faktisk så godt at slutten av 1700-talet ble omtalt som «de unge enkenes tid», og «rederinnen» var et begrep det sto respekt av i samtida.

Mest kjent er Cathrine Elisabeth Dedekam (1725-1799), yngste datter av Ellen Jacobsdatter.³³ Spørsmålene hennes bror og svoger stilte i brevs form i 1743 skulle vise seg å være berettiget. I 1759 innkalte Ellen Jacobsdatter arvingene til møte. Hun ville oppgi sitt bo, men da var allerede store deler avhendet til Anders Dedekam. Cathrine Elisabeth ble enke i 1777, og styrte handelshuset Dedekam fram til hun døde i 1799. Madam Dedekam satte ikke inn en mann som leder da mannen døde, hun var den formelle og reelle lederen som drev handelshuset i eget navn og skrev selv under alle dokumenter. Trelasthandel var den viktigste inntektskilden for borgerskapet i Arendal, og det var handelshuset Dedekam som kontrollerte over femti prosent av trelastomsetninga i Arendalsvassdraget. Hva mer vet vi om Cathrine Elisabeth Dedekams måte å styre handelshuset på?

Lofthusreising og anklager mot Cathrine Elisabeth Dedekam

På slutten av 1700-tallet var det turbulente tilstander i Arendal. Det kjente bondeopprøret, kalt Lofthusreisinga etter føreren Kristian Lofthus, hadde ebbet ut. Men styresmaktene satte ned en egen kommisjon, Lofthuskommisjonen, for å undersøke forholdene i Nedenes amt.³⁴ For kommisjonen ble det tidlig klart at arendalsborgernes sterke monopolstilling i Arendalsvassdraget og kreditthandelen de drev med bøndene langs vassdraget, var en av de viktigste årsakene til reisinga. Særlig uårene i 1770- og 1780-åra hadde vist at de utnyttet sin stilling overfor bøndene i opplandet som leverte tømmer i bytte mot livsviktig korn. Den hovedtiltalte blant borgerne i Arendal var Cathrine Elisabeth Dedekam. Madam Dedekam ble anklaget for at hun hadde latt tømmeret gå i stå i Nidelva som et middel for å skaffe seg kontroll og monopol i vassdraget. Ved å skape kaos i fløtinga, kunne hun skyve ut de mindre trelasthandlerne. De var nemlig avhengige av å få tømmeret fram til utskiping innen rimelig tid for å få oppgjør for trelasthandelen. Men Cathrine Elisabeth Dedekam var så kapitalsterk at tidsfaktoren ikke spilte så stor rolle for henne. Bildet av ei viljesterk kvinne blir forsterket når en vet at det var egen slekt hun var villig til å utkonkurrere. Og bøndene var hun slett ikke mildere mot, de styrte hun med hard hand. Kommisjonen hadde blant annet avdekket at hun hadde krevd penger av bøndene hun handlet med om de bad om utsettelse på betaling av lån. For eksempel hadde Hans Jørgensen Øyna måttet betale 15 riksdaler og 3 ort for å få en slik utsettelse.³⁵ Kommisjonen avdekket også at både Cathrine Elisabeth og sønnen Søren Dedekam hadde tvunget de fleste av bøndene de handlet med inn i en kreditthandel, der de ikke fikk betalt i kontanter for tømmeret sitt. I stedet måtte de ta imot korn og andre kjøpmannsvarer, og det til priser som lå langt høyere enn prisene for kontante kjøp. Svigerdatteren Margrethe hadde dessuten fortsatt i samme spor etter Sørenes død 1789.³⁶ Derfor ble de, som de andre trelasthandlerne, dømt til å betale store erstatninger fordi kjøpmannsvarerne i betaling for tømmer var priset for høyt. Cathrine Elisabeth og svigerdatteren Margrethe måtte betale over åtti prosent av den samlede erstatningssummen til bøndene.³⁷ Med andre ord; Cathrine Elisabeth var datter av sin mor, og svigerdatteren fulgte i hennes fotspor!

Et av resultatene av arbeidet til Lofthuskommisjonen var et pålegg til tømmerhandlerne om å oppnevne en egen leder for fløtinga, og det ble satt opp en plan for å rydde opp i vassdraget. Madam Dedekam så nå at de økonomiske interessene hennes i vassdraget var truet. Hun hadde brukt tømmerfløtinga som ledd i egen monopolpolitikk, og hun nektet derfor å skrive under protokollen som skulle stadfeste påbudene.

Eldre foto av Rykenefossen med privilegert sag. Her var Ellen Jacobsdatter partseier. Legg merke til tømmeret som ligger på land! Utsnitt av foto AAA.PA-2412.n.15032

Men bøndene i opplandet og de mindre trelasthandlerne hadde felles interesser som kommisjonen støttet, og dermed tvang staten fram Arendals Vassdrags Fellesflødningsforening.³⁸

Etter at madam Dedekam hadde innsett at hun ikke ville lykkes i planene sine, endret hun kurs. Ved neste møte i Fellesfløtninga undertegnet både hun og to andre enker, hennes svigerdatter Margrethe og Helene Salige Chr. Gregersen. Og ikke nok med det! Fire år etter, i 1793, lot hun seg velge til Elveforstanderske. Det var et tungt verv som blant annet innebar at hun også måtte ha regnskapet for Fellesfløtninga. Rett nok stilte hun som krav at hun skulle ha egen fullmektig til hjelp, men like fullt var det hun som var Elveforstandersken. Madam Dedekam hadde erobret en av de viktigste maktposisjonene innen trelasthandelen slik den ble drevet etter 1789, en posisjon som normalt ville ha vært en mannsbastion.

Oppsummering

I denne artikkelen har vi rettet søkelyset mot to markerte kvinner som satte spor etter seg i Arendals historie. Mor og datter med klare ambisjoner om lederskap og økonomisk makt, de framtrer for oss i dag som kunnskapsrike, men nådeløse forretningskvinner. De deltok i et arbeidsliv som var mannsdominert, men begge ble tidlig enker med rett til å drive borgerlig næringsvirksomhet. Det trenger ikke bety at de var mer nådeløse enn mennene. Ellen Jacobsdatter og Catharina Elisabeth Dedekam fikk sin opplæring i familiedrevne handelshus, og her ble de opplært i den samme måten å drive handel på som mennene.

I perioden er det likevel slående at hele 7 av 12 handelshus i Arendal ble ledet av kvinner. Derfor var det ikke uten grunn at slutten 1700-tallet ble kalt rederinnenenes tid i Arendal. Perioden var preget av økonomisk oppgang. Arendal var landets største sjøfartsby, og i manns fravær fikk kvinnene utfolde sine talenter. Kvinnelig deltaking i arbeidslivet på mannens arena var nemlig særlig knyttet til borgerklassen, de som hadde rett til å drive trelasthandel, som mye av Arendals velstand bygde på. Kvinners deltaking i arbeidslivet var imidlertid ikke entydig knyttet til oppgangstidene, selv om det ble forsterket under oppgangstidene. Arbeidslivet på kysten av Aust-Agder hadde en slik struktur at mannsfravær og kvinners styring av hushold og handelshus var vanlig. Det gjaldt både for gifte kvinner når mannen var på sjøen, og det gjaldt etter mannens død, da det var helt nødvendig for handelshuset at enken styrte videre, i hvert fall fram til barna var store nok og hadde fått opplæring nok til å ta over. Opplæringen og involveringen av kvinnene i handels-husene var dermed en naturlig måte å drive et handelshus på. På 1700-tallet var det med andre ord en kultur for sterke og selvstendige kvinner.

Arendals Trelasthandlernes
forhandlingsprotokoll 1789-1852, s. 1.
Catharina Elisabeth Dedekam
Helene Sal. Chr. Gregersen
Margrethe Salige Søren Dedekam

Fra Arendal Trelasthandlernes
forhandlingsprotokoll 1789-1852, s. 1.
Her ser vi kvinnenavn som Cathrine
Elisabeth Dedekam, Helene Sal. Chr.
Gregersen og Margrethe Salige Søren
Dedekam egenhendig skrev under
protokollen.

Noter

- 1 For mer om Nedenesprivilegiene, se Sætra 1984
- 2 Foss 1998, s. 131
- 3 Gunleiksen fikk borgerskap i Kristiansand senest i 1653 (*Borgerrulle for Kristiansand*, s. 29)
- 4 Johnsen og Sætra 2016, s. 26 og 27
- 5 Johnsen og Sætra 2016, s. 28
- 6 Foss 1998, s. 124-25
- 7 Foss 1998, s. 125
- 8 Vevstad 1987, s. 262
- 9 Foss 1998, s. 125
- 10 Foss 1998, s. 126
- 11 Foss 1998, s. 126
- 12 Fiane og Aabakk 2009, s. 37 og 38
- 13 Aanby 2012, s. 24 og 25, Oftedal 1935
- 14 Smith 1927, s. 67, Riksarkivet. Danske Kanselli. Norske innlegg 1744, s. 276-78 (*Utdrag av bytingsprotokollen fra Arendal byting*)
- 15 Smith 1927, s. 67. For stiftamtmannens anbefaling, se Riksarkivet. Danske Kanselli. Norske Innlegg 1744, s. 488. *Brev fra stiftamtmann Reuss til kongen 2. oktober 1744*
- 16 SAK. Nedenes sorenskriveri. Tingbok nr. 24, fol. 323a, 328a-329a, 359b, 361b-362a (dommen)
- 17 Nagel, Anne Hilde 2001: Biografi i Norsk Biografisk leksikon, 2001
- 18 Assev 2009, s. 177-179
- 19 SAK. Nedenes Sorenskriveri. Tingbok nr. 24, fol. 323a, 328a-329a, 359b
- 20 SAK. Nedenes sorenskriveri. Tingbok nr. 24, fol. 361b-362a
- 21 Arendal byting, Tingbok 10, f. 288b-290b
- 22 Pehr Kalm: En Resa til Norra America, utgitt i Stockholm 1753
- 23 Johnsen og Sætra 2016, s. 47-49
- 24 Pontoppidan 1752, note s. 293 og i Smith 1927, s. 112
- 25 Foss 1998, s. 125-136
- 26 Foss 1998, s. 129
- 27 Brevet er gjengitt hos Frithjof Foss (Foss 1998: 127)
- 28 Også svaret fra Ellen Jacobsdatter er gjengitt hos Foss (Foss 1998: 127-28)
- 29 Dette og de to neste avsnittene er basert på Sandvik 1992.
- 30 Sandvik 1992; samme 1999, s. 81-134.
- 31 Sætra 1980, s. 224-229
- 32 Arendal Trelasthandleres forhandlingsprotokoll 1789-1852, s 1
- 33 Sætra 1980, s. 224-229. Opplysningene om Cathrine Elisabeth Dedekam er hentet fra denne hovedoppgava.
- 34 Som Sætra har påpekt, var det egentlig flere kommisjoner som ble satt ned som følge av Lofthusreisinga. En av dem var Lofthuskommisjonen. Den ble satt ned i 1786, og hadde i oppgave å se på klagene fra bøndene i Nedenes og Råbyggelaget. I 1789 ble det satt ned en annen kommisjon, kalt Molkte-kommisjonen etter lederen, Frederik Molkte. Denne kommisjonen skulle undersøke trelasthandelen mellom arendalsborgerne og bøndene i Nedenes og Råbyggelaget (Sætra 1980)
- 35 Sætra 1980, s. 155
- 36 Sætra 1980, s. 128-174
- 37 Sætra 1980, s. 156.
- 38 Vevstad 1987, s. 50

Kilder

KUBEN:

Arendal Trelasthandlers forhandlingsprotokoll 1789-1852.

Riksarkivet:

Kommersekollegiet. Produksjons og fiskerifaget. Nr 1327. C. H. Prams reisebeskrivelse.

Danske Kanselli. Norske registre og Norske innlegg.

Statsarkivet i Kristiansand:

Nedenes Sorenskriveri. Tingbok nr. 24

Arendal byting, Tingbok nr. 10

Trykte kilder:

Borgerrulle for Kristiansand 1641-1820. Utgitt av Kristiansand by 1952.

Litteratur

Aanby, Anne Tone 1976: *Befolkningsvekst og samfunnsforhold i Øyestad sogn på Agder fra 1660 til 1800*. Hovedfagsoppgave, UiB V 1976

Aanby, Anne Tone 2012: *Skipsbyggmesterens tid*. Ka forlag 2012

Aanby, Anne Tone 2009: *Kjønnsroller og likestilling på Agder – eit historisk perspektiv*. I: Sørlandsk kultur. Agderseminaret 2009

Aanby, Anne Tone 2013: *Kystkvinner med ansvar og ledelse I: Agder historielags årbok 2013*

Assev, Per 2009: *Frivold krets. Fjære bygdebok*.

Beauvoir, Simone de 1949: *Det annet kjønn*. Oversatt Pax forlag. Oslo 2000

Blom, Ida 1992: *Frihet, likhet og – brorskap*. I: Cappelens kvinnehistorie II, Oslo 1992

Dannevig, Birger 1973: *Arendal gjennom skiftende tider*. Arendal 1973

Fiane, Egil og Helge Aabakk 2009: *Bygdebok for Åmli, bind 3 Vimsbygda*

Foss, Frithjof 1893/1998: *Arendals Byes Historie*. Arendal 1998

Hagemann, Gro og Anne Krogstad 1994: *Kvinner som vil*. I: Høydestrekk. Kvinner og offentlighet. Gyldendal 1994

Hansen, Jonas 1903: *Egelands jernverk*. Porsgrunn 1903

Hodne, Fritz 1981: *Norges økonomiske historie 1815-1970*. Cappelen 1981

Johnsen, Berit Eide og Gustav Sætra 2016: *Sørlandsk skipsfart*. Portal forlag 2016

Kalm, Pehr 1753: *En Resa til Norra America*, utgitt i Stockholm 1753

Nagel, Anne Hilde 2001: *Geelmuyden*. Biografi i Norsk Biografisk leksikon, 2001

Oftedal, Sven 1935: *Pusnes*. Særtrykk av Vestlandske Tidende. KUBEN

Sandvik, Hilde. 1992: *Umyndige» kvinner i handel og håndverk. Kvinner i bynæringer i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet*. Tingbokprosjektet, nr. 1, Oslo 1992

Smith, Sverre Bergh 1927: *Skipsbyggeriet fra de ældste tider og indtil vore dager*. I: Den norske sjøfarts historie. Bind 3.1. Steenske Forlag, Oslo 1927

Sætra, Gustav 1980: *Embetsmann – Bonde – Borger – konflikten mellom trelasthandlere i Arendal og bøndene i opplandet 1782-1795*. Hovedoppgave i historie ved Universitetet i Bergen 1980

Sætra, Gustav 1984: *Skutehandelen i Norge. Kampen om liggedagsordningen og Nedenesprivilegiene 1723-1756*. I: Skog och brännvin. Red. Kalle Bäck.

Vevstad, Andreas 1987: *Arendalsvassdraget*. Arendal 1987